DOI: 10.31648/pw.12840

Agnieszka Piela
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2115-7456
University of Silesia in Katowice

ARCHAICZNE I ANACHRONICZNE UKRAINIZMY W POLSZCZYŹNIE

Archaic and anachronistic Ukrainisms in the Polish language

Abstract: The article aims primarily to characterize the chronologically marked Ukrainisms present in the Polish language. Its material base is the latest register of Ukrainisms drawn up in 2023 by Kraków linguist Adam Fałowski. The excerpted material shows the richness of historical linguistic forms, but it is difficult to determine a reliable number of the described borrowings because, among other things, only part of the examined vocabulary has remained semantically unchanged since its first attestation in Polish sources. The article focuses both on direct Ukrainian borrowings and words whose borrowing was mediated by the Ukrainian language (mainly orientalisms), for example, *basałyk*, *bułat*, *czajka*, *horda*, *hreczkosiej*, *kociuba*, *kołczan*, *oczajdusza*, *szaławiła*. The analysed words are an interesting linguistic document of life in distant ages. The realities of bygone days recorded in them reflect the centuries-old historical and cultural connections between Poland and Ukraine.

Keywords: archaisms and anachronisms, Polish-Ukrainian language contacts, Ukrainisms, historical and contemporary Polish language, semantics, linguistic borrowing

Na pytanie o liczbę słów pochodzenia ukraińskiego w polszczyźnie językoznawcy odpowiadają różnie, przedstawiając odmienne dane, co wynika z przyjętych założeń teoretycznych, dotyczących głównie rozumienia ukrainizmu, ale też źródeł ekscerpcji badanego materiału. Nie bez znaczenia jest fakt, że

> niezależnie od tych prasłowiańskich podobieństw wiele cech identycznych jest wynikiem równoległego, niezależnego od siebie rozwoju pewnych zjawisk w każdym z języków. W tej sytuacji niełatwo wyselekcjonować wyrazy, które jeden język słowiański zapożyczył od drugiego (Minikowska 1980, 7).

Do tego dochodzą jeszcze wątpliwości co do ewentualnego pośrednictwa języka ukraińskiego w przejmowaniu do języka polskiego niektórych orientalizmów (zob. Kuroczycki 1983, 228; Minikowska 1980, 8).

Stan badań nad interesującym mnie zagadnieniem obejmuje kilka artykułów. Mowa o czterech tekstach: T. Kuroczyckiego, W. Rzepki i B. Walczaka *Zapo-*

życzenia leksykalne z języka ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie pisanej (1983, 227-234), A. Fałowskiego *Wyrazy ukraińskie w najnowszej leksykografii polskiej* (1995, 209-239), *Ile jest słów pochodzenia ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie ogólnej* (2023, 63-72) oraz S. Dubisza *Słownictwo pochodzenia ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie* (2003, 3-12)[1]. Autorzy wymienionych szkiców ułożyli własne rejestry zapożyczeń ukraińskich różniące się między sobą wynikami liczbowymi. W tym miejscu pokrótce zaprezentuję ustalenia zawarte w przywołanych artykułach.

Poznańscy językoznawcy na początku lat 80. XX w. na podstawie danych pochodzących z wieloautorskiej publikacji *Słownictwo współczesnego języka polskiego. Listy frekwencyjne*, opracowanej w latach 1974-1977, przedstawili listę ukrainizmów obejmującą 162 wyrazy, w tym: 101 bezpośrednich zapożyczeń oraz 61 formacji derywowanych na gruncie języka polskiego[2]. Badacze akcentowali, że ułożony przez nich spis nie jest kompletny – poza listą znalazły się ukrainizmy nacechowane chronologicznie, słownictwo książkowe, często o charakterze podniosłym, niektóre potocyzmy oraz ekspresywizmy. Jednak w ich opinii podstawowy zrąb leksyki ukraińskiej obecnej w polszczyźnie został uchwycony (Kuroczycki 1983, 228 i n.).

Z kolei na liście ukrainizmów sporządzonej w połowie lat 90. XX w. przez Fałowskiego na podstawie dwóch źródeł leksykograficznych, tj. *Słownika wyrazów obcych* pod redakcją J. Tokarskiego (1972) i *Słownika języka polskiego* pod redakcją M. Szymczaka (1988-1989), znalazło się 127 leksemów. Co istotne, językoznawca wykluczył z opracowanego przez siebie zbioru formacje pochodne od zapożyczonych podstaw, które „[...] nie posiadają w obu słownikach wyraźnych wskazań etymologicznych" (Fałowski 1995, 210)[3]. Do omawianego spisu weszły zarówno bezpośrednie pożyczki ukraińskie, jaki i słowa, przy których zapożyczaniu język ukraiński pośredniczył (tj. orientalizmy, grecyzmy, rumunizmy). Już Walczak podkreślał, że „jedynie słuszne jest przyjęcie zasady, iż dany wyraz obcy, niezależnie od swego pierwotnego źródła, jest zapożyczeniem z tego języka, z którego bezpośrednio go przejął język zapożyczający" (Walczak 1982, 176).

Takie rozumienie ukrainizmu, tj. „wyraz (połączenie wyrazowe) powstały w wyniku oddziaływani (współoddziaływania) języka ukraińskiego na język polski",

---

1 Oczywiście literatura na temat polsko-ukraińskich kontaktów językowych jest bardzo bogata, ale i wieloaspektowa – jej wymienienie przerosłoby ramy niniejszego tekstu, dlatego pozostaje mi odesłanie do stosownych pozycji językoznawczych, por. wybrane prace traktujące o ukraińskich pożyczkach: Fałowski (2016; 2018; 2021); Hrabec (1949); Kleszczowa (2010); Kurzowa (2007); Łesiów (1989; 1992; 1995); Minikowska (1980); Piela (2023a, 2023b); Rembiszewska | Siatkowski (2018; 2021); Rytter (1992); Urbańczyk (1963); Walczak (2003); Witkowski (2013).

2 Warto nadmienić, że derywaty od zapożyczeń w literaturze językoznawczej traktowane są rozmaicie (zob. na ten temat m.in. Walczak 1992, 229-232).

3 Np. wyraz *bohater* jest ukrainizmem, ale *bohaterka*, *bohaterski*, *bohatersko*, *bohaterstwo* nie mają już ukraińskiej proweniencji (Fałowski 1995, 210).

przyjął w cytowanym tekście Dubisz, tworząc u progu XXI w. na bazie materiału leksykalnego uwzględnionego w USJP wykaz 168 wyrazów o ukraińskiej proweniencji. Warto dodać, że w obrębie wyróżnionych przez lingwistę ukrainizmów znalazło się 106 leksemów monosemicznych oraz 62 słowa polisemiczne (Dubisz 2003, 3 i n.).

W 2023 r. Fałowski zajął się po raz kolejny utworzeniem rejestru zapożyczeń ukraińskich występujących w języku polskim. Co ważne, w jego przygotowaniu wziął pod uwagę dane ilościowe zawarte w przywołanych trzech artykułach oraz liczbę opisywanych zapożyczeń językowych odnotowanych w dwóch leksykonach specjalistycznych, a mianowicie: *Wielkim słowniku wyrazów obcych PWN* w opracowaniu M. Bańki (2010) oraz *Słowniku etymologicznym języka polskiego* autorstwa W. Borysia (2005). Krakowski językoznawca na podstawie wymienionych pięciu źródeł wytypował potencjalne ukrainizmy (rutenizmy) funkcjonujące w polszczyźnie ogólnej. Sporządzony przez badacza spis w porównaniu z wcześniejszymi listami jest bardzo bogaty – liczy w sumie 366 jednostek językowych o ukraińskim lub wschodniosłowiańskim, ale z udziałem języka ukraińskiego, rodowodzie (Fałowski 2023, 68 i n.). Oczywiście nie jest to zbiór pełny, o czym przekonują anachronizmy spoza listy Fałowskiego notowane w WSJP PAN, np. *chwost* (może ukr., może brus.) *przest.* ‘ogon’, np. *psie chwosty*, i *gudłaj* (ukr. *kudłáj* ‘człowiek z kudłami, rozczochranymi włosami’) *pogard. przest.* ‘Żyd’ (w USJP *chwost* jest słowem przestarzałym, a *gudłaj* potocznym i obraźliwym). Można też sądzić, że intensywne obecnie kontakty polsko-ukraińskie zaowocują nową falą pożyczek w rodzimej mowie.

Najnowsza lista ukrainizmów gromadzi słownictwo różnego typu. Obok wyrazów nienacechowanych (neutralnych), wspólnych różnym odmianom polszczyzny, np. *bohater* (ukr. *bohatýr* z tur. *bayatur*), *błahy* (ukr. *blahýj* ‘zły, stary, nędzny’, brus. *blahí* ‘lichy, marny, zły’ z scs. *blagъ* ‘dobry, miły, łaskawy’), *opryszek* (ukr. *opryšok*), *szorstki* (ukr. *šerstkyj*, brus. *šórstki* ‘szorstki, chropowaty’, *tapczan* (ukr. *tapczán*), w spisie figuruje słownictwo nacechowane stylistycznie, np. potocyzmy: *kiecka* (‘od *kieca* ‘spódnica’, z ukr. *kéca* , a to z tur. *keçe* ‘pilśń, gruba tkanina wełniana’), *kuternoga* (ukr. dial. *kuternóha* z ukr. dial. *kuternóhyj* ‘chromy, krzywonogi’), *pajda* (może ukr. *pájida*) (za WSJP PAN). Sporo jest też leksyki charakterystycznej dla danego obszaru, por. wybrane regionalizmy: (*lwow.*) *bałakać* ‘gawędzić, gadać, gwarzyć’(ukr. *bałakaty*), (*lwow.*) *bodiak* ‘oset’ (ukr. *bodiak*), (*wil.*) *chołodziec* (ukr. *chołodeć*), (*krak. lwow.*) *hreczka* ‘gryka’ (ukr. *hréczka*), (*lwow.*) *komysze* ‘gęstwina, zarośla, krzaki, zwłaszcza w miejscach podmokłych’ (ukr. *komysz* ‘sitowie’), oraz słów specjalistycznych przynależnych do określonej dziedziny nauki i techniki, np. choreografia – *hołubiec* (ukr. *hółubécь* ‘figura w tańcu’), zootechnika – *kary* ‘o maści konia: czarny; wrony’ (ukr. *karyj*) (za USJP; zob. Dubisz 2003, 7-9). Co istotne, na liście znalazły się też słowa niebędące zapożyczeniami ukraińskimi, np. odziedziczone z języka prasłowiańskiego leksemy *druh* (staropolskie *drug*, psł.

**drugъ* ‘człowiek związany z czyimś otoczeniem; towarzysz, kolega, przyjaciel’[4]) i *żubr* (psł. **zǫbrъ* ‘zwierzę o ostrych rogach; zubr’) (zob. Fałowski 1995, 232 i n.).

Jednak wśród zgromadzonych leksemów uwagę zwracają przede wszystkim jednostki nacechowane chronologicznie, należące do biernego zasobu leksykalnego współczesnych użytkowników polszczyzny[5]. Spośród 366 leksemów pochodzenia ukraińskiego wynotowałam aż 126 takich form językowych, co ukazuje poniższe ujęcie tabelaryczne, w którym zestawiłam materiał pochodzący z rejestru Fałowskiego ze słownictwem dokumentowanym w najnowszym źródle leksykograficznym języka polskiego – WSJP PAN pod redakcją P. Żmigrodzkiego. Okazuje się, iż wymieniony leksykon nie uchwycił sporej grupy interesujących mnie zapożyczeń z prezentowanej listy. I nie jest to wyłącznie kwestia wciąż trwających prac nad słownikiem, o czym szerzej będę mówiła w dalszej części artykułu.

Na zasób jednostek chronologicznie nacechowanych o ukraińskiej genezie składają się wyrazy lub ich znaczenia zawarte w tabeli 1.

Tabela 1. Zestawienie materiału pochodzącego z rejestru Fałowskiego ze słownictwem dokumentowanym w WSJP PAN (opracowanie własne)

Lp.	Chronologicznie nacechowane ukrainizmy z listy Fałowskiego (2023)	definicja (WSJP PAN)	pochodzenie
1	2	3	4
1.	*arba* ‘ciężki, dwukołowy wóz używany na Krymie i Kaukazie oraz w Azji Środkowej’[6]	–	–
2.	*asauł/asauła/esauł* ‘dowódca oddziału kawalerii w dawnym wojsku kozackim’	–	–

[4] Staropolska forma *drug* została przekształcona w *druch* prawdopodobnie przez analogię do ekspresywnych rzeczowników z przyrostkowym *-ch* (np. *brach* od *brat*), zaś pisownię *druh* należy tłumaczyć wpływem wymowy ukraińskiej oraz, być może, wymowy i pisowni czeskiej (SeBor, WSJP PAN).

[5] Przez określenie jednostki nacechowane chronologicznie rozumiem słownictwo, które wyszło lub wychodzi z użycia; stanowi ono bierny zasób wyrazów współczesnej polszczyzny, któremu przyporządkowane są w leksykonach odpowiednie kwalifikatory chronologiczne. Podkreślić należy, że ramy czasowe współczesności są zmienne, co akcentował S. Gajda, definiując współczesność jako ‘okres obejmujący około 60 lat, żywy w pamięci najstarszego pokolenia i przesuwający się z biegiem lat’ (Gajda 1999, 10). W kontekście niniejszych rozważań jest to istotne, ponieważ od ukazania się interesujących mnie w tekście publikacji upłynęło już wiele lat (artykuł Kuroczyckiego, Rzepki, Walczaka wyszedł 43 lata temu, pierwszy szkic Fałowskiego poświęcony ukrainizmom wydrukowano 31 lat temu, a praca Dubisza ma 23 lata).

[6] Znaczenia wyrazów niepoświadczanych w WSJP PAN podaję za SJPDor. Ów historyczny leksykon mieści niemal wszystkie analizowane w artykule słowa za wyjątkiem rzeczownika *horodniczy* (zob. przykład nr 49 w tabeli).

cd. tabeli 1

1	2	3	4
3.	*ataman*	*wojsk*. ‘dowódca wojsk kozackich’; por. *ataman (hetman) koszowy* ‘główny dowódca Kozaków na Siczy Zaporoskiej’	ukr. *otáman*, *otamán*, *ataman* (dawniej *wataman*)
4.	*bachmat*	‘w dawnej Europie Wschodniej: niewielki i wytrzymały koń, który używany był przez wojsko walczące konno’	st.rus. *bachmatъ*, *bachnatъ* z tur. *bahnat*, *pahnat*
5.	*bajdak* ‘łódź, barka używana na Ukrainie, Białorusi oraz na Morzu Czarnym’	–	–
6.	*baka* – tylko w wyrażeniu *bakę komu świecić* ‘schlebiać, nadskakiwać komuś’	–	–
7.	*bakun* ‘lichy, tani tytoń fajkowy’	–	–
8.	*banderowiec* ‘członek nacjonalistyczno-faszystowskiej organizacji na Ukrainie (z okresu drugiej wojny światowej)’	–	–
9.	*baraban* ‘wielki bęben turecki […]’	–	–
10.	*basałyk*	*pot. żart*. ‘żywe, psotne dziecko’	tur. *basałyk*, *basyłyk*
11.	*baskak* ‘namiestnik tatarski, starosta, wielkorządca’	–	–
12.	*basztan* ‘kawał ziemi na stepie, zaorany pod uprawę roślin warzywnych oraz kawonów (arbuzów) i melonów’	–	–
13.	*birkut* ‘strzała opatrzona na końcu orlimi piórami’	–	–
14.	*bisurmanin*	*pogard. daw.* ‘wyznawca islamu’	z arab. turec. *müsulmān*, *muslimīn* (zamiana *m-* w *b-* tak samo w st.rus. *Bochmet* z *Mohamed*).
15.	*bojar*	‘dawniej pan feudalny na Rusi i Wołoszczyźnie’, ‘szlachcic na Litwie i Białorusi’	ros. *bojárin* z scs. *boljárin*
16.	*braha* ‘wywar pozostały po pędzeniu wódki; służy za pokarm dla bydła i trzody’	–	–
17.	*bułat*	‘szabla o zakrzywionej szerokiej głowni […] wytwarzana dawniej na Wschodzie z bułatu – stali’	tur. *bułat* z pers. *pūlād* ‘stal’
18.	*buława*	‘przedmiot składający się z trzonka i głowicy, używany dawniej jako broń, a później będący oznaką najwyższej godności wojskowej oraz innych wysokich stanowisk’, ‘władza hetmana albo marszałka’	st.rus. *bulava* ‘pałka z głowicą’

cd. tabeli 1

1	2	3	4
19.	*buńczuk*	‘długie drzewce zakończone metalowym emblematem, z przyczepionym pękiem włosia końskiego, używane dawniej jako oznaka władzy w wojsku tureckim, tatarskim, mongolskim i kozackim oraz przez hetmanów polskich’, ‘ozdobny pęk włosia końskiego, który dawniej doczepiano do zbroi rycerza lub konia’	ukr. *bunczúk* (dawniej *bończuk*)
20.	*buńczuczny* (rzeczownik)	‘osoba, która w dawnym wojsku tureckim, tatarskim, mongolskim lub kozackim albo dowodzonym przez hetmanów polskich pełniła specjalną funkcję związaną z odpowiedzialnością za buńczuk – dowódcy’	od *buńczuk*
21.	*burka*	‘długie, obszerne okrycie wierzchnie z kapturem, niemające rękawów, wykonane z grubego sukna, zakładane dawniej na czas podróży’	ukr. *búrka* ‘pilśniowa opończa tatarska’ z tur.
22.	*car*	‘dawny władca w niektórych krajach Europy Wschodniej’	ros. *car*’ ‘car, król’ (dawniej *carz*)
23.	*chmyz*	*daw.* ‘mały, nędznie wyglądający koń’	może czes. *hmyz* ‘owad skrzydlaty, insekt’
24.	*chram* ‘świątynia’	–	–
25.	*chutor/futor* ‘na wschodnim pograniczu Polski i na Ukrainie gospodarstwo wiejskie położone z dala od innych’	–	–
26.	*ciura*	‘w dawnym wojsku człowiek należący do służby obozowej’	ukr. *čura*/*džura* /*cjura* ‘kozacki sługa-towarzysz, biorący udział w pochodach, bitwach’ z tur. *ćora*, *cora* ‘parobek do koni’
27.	*czaban* ‘rosły wół lub baran’, w lm *czabanowie/czabani* ‘pasterz owiec lub wołów’	–	–
28.	*czajka*	‘bojowa pełnomorska łódź kozacka, używana zwłaszcza w XVI i XVII w.’, por. *czajka kozacka*	ukr. *čájka*
29.	*czambuł*	‘specjalny oddział Tatarów, którego zadaniem był wypad w głąb terytorium przeciwnika w celu odwrócenia uwagi od działań głównych, zdobycia łupów i wzięcia jeńców’, por. wciąż żywotne *w czambuł* ‘w całości i bez wyjątków’	ukr. *čambuł* ‘obóz tatarski’

cd. tabeli 1

1	2	3	4
30.	*czeczuga* ‘ozdobna szabla tatarska’	–	–
31.	*czekan*	‘dawna broń złożona z długiego trzonka zakończonego siekierką z wydatnym obuchem w kształcie młotka’	ukr. *čekan* ‘młot bojowy’ z st.rus. *čekanъ*
32.	*czumak* ‘chłop ukraiński, który się trudnił przewożeniem towarów, głównie soli, na wozach zaprzężonych w woły’	–	–
33.	*czupurzyć się*	*książk.* ‘okazywać swoim zachowaniem śmiało, w sposób buntowniczy, bardzo wyraźny, swoje niezadowolenie lub sprzeciw wobec kogoś’	ukr. *čepurýtysja* ‘stroić się, pysznić się, nadymać się’ z psł. **čuprъ*/**čupra* ‘sterczące włosy, czub’
34.	*domra* ‘instrument strunowy z krągłym pudłem rezonansowym zbliżony budową do lutni’	–	–
35.	*dubas* ‘niewielki statek […] używany w XVI w. najczęściej do przewożenia towarów’	–	–
36.	*duga/duha* ‘drewniany kabłąk służący w zaprzęgu jednokonnym do przymocowania gązew chomąta do hołobli’	–	–
37.	*fertyczny* ‘zuchowaty, dziarski’	–	–
38.	*hajdamak(a)* ‘Kozacy ukraińscy […]’, ‘zawadiaka, hultaj, włóczęga, rabuś’	–	–
39.	*hajdawery*	‘długie, bufiaste spodnie, noszone w krajach Wschodu, dawniej także przez szlachtę polską, z nogawkami wpuszczanymi w cholewy butów’	ukr. *handewery*
40.	*halawa* ‘miejsce bezdrzewne w lasach’, ‘zatoka jeziora lub stawu; mokradło’	–	–
41.	*hałaburda/haraburda* ‘awanturnik, zabijaka, zawadiaka’, ‘awantura, bijatyka, kłótnia’	–	–
42.	*haracz*	‘podatek nakładany przez zwycięskiego władcę na kraj przez niego podbity, zwłaszcza podatek nakładany przez władców dawnego imperium tureckiego’	ukr. *haráč* z tur. *haraç*
43.	*harhara* ‘coś dużego, niezgrabnego, niezręcznego, nieudolnego (czasem o człowieku; czasem o dużym koniu)’	–	–

cd. tabeli 1

1	2	3	4
44.	*hołoble (hołobla)* ‘dyszle poboczne, w które wprzęga się konia’	–	–
45.	*hołota*	*przest.* ‘ludzie mający mało pieniędzy i innych dóbr materialnych’	ukr. *holóta* ‚biedota, pospólstwo, motłoch’ z psł. **golota* ‘nagość; biedota’
46.	*hołubić*	*książk.* ‘okazywać komuś lub czemuś szczególne względy z powodu szacunku i zainteresowania, jakim się go darzy’	ukr. *hołubýty*
47.	*hołysz* ‘człowiek biedny, zubożały; biedak, gołysz, golec, chudeusz’	–	–
48.	*horda*	‘wojsko dawnych ludów tureckich i mongolskich’	tat. *orda* ‘obóz wojskowy’, tur. *ordu* ‘wojsko’
49.	*horodniczy* ‘należący do horodni, do załogi zamkowej lub grodowej’, ‘urzędnik w dawnej Polsce tak nazywany od straży grodów, czyli zamków warownych’ (za SWil).	–	–
50.	*horodyszcze* ‘miejsce, gdzie się […] znajdował gród, grodzisko; uroczysko’	–	–
51.	*hospodar* ‘tytuł dawnych książąt Mołdawii i Wołoszczyzny i niektórych państw słowiańskich; nosiciel tego tytułu; władca, pan’	–	–
52.	*hospodyn* ‘pan; władca’	–	–
53.	*hoży*	*książk.* ‘urodziwy i zdrowy z wyglądu’	ukr. *hóžyj* ‘ładny, czysty, świeży’
54.	*hramota/ramota*	*hist.* ‘dokument pochodzący z dawnej Rusi lub Litwy’ (*ramota* – brak notacji)	ros. *grámota* ‚piśmienność; oficjalny dokument; list, wiadomość’; por. ukr. *hramota* ‘pismo, dokument’
55.	*hreczkosiej* ‘często z odcieniem ironicznym o gospodarzu wiejskim […], szczególnie niezbyt zamożnym […]’	–	–
56.	*hubka*	‘sypka substancja używana kiedyś do rozpalania ognia, wytwarzana najczęściej z wysuszonej i sproszkowanej huby – grzyba […]’	od *huba* (grzyb) st.czes. *húba* ‘grzyb, gąbka’
57.	*hulać*	*przest.* ‘tańczyć szybki, wesoły taniec’	wsch. psł. **guľati* ‘igrać, tańczyć, śpiewać, bawić się, weselić się, szaleć’

cd. tabeli 1

1	2	3	4
58.	*jasyr*	’dawniej niewola u ludów tureckich lub tatarskich’, ‘dawniej ogół jeńców wziętych do niewoli przez ludy tureckie lub tatarskie’	ukr. *jasyr*, ros. *jasýr’* z tur. *esir* ‘jeniec wojenny’
59.	*jestestwo*	*przest.* ‘byt – to, co istnieje’	st.rus. *(j)estьstvo* z scs. *(j) estьstvo* (w scs. jest to derywat od formy 3 os. l. poj. *jestъ* ‘jest’ i stanowi kalkę gr. *usía* ‘istota; byt, istnienie’)
60.	*kacap*	*pogard. przest.* ‘Rosjanin’, *pogard. przest.* ‘ktoś głupi i mało zdolny’, *pot. przest.* ‘język rosyjski jako przedmiot w szkole’	ukr. *kacáp* ‘obraźliwie o Rosjaninie’, ros. *kacáp* ‘obraźliwie o Rosjaninie’
61.	*kaftan*	‘wierzchni męski lub damski ubiór, stanowiący dawniej część stroju szlacheckiego lub ludowego, zapinany z przodu, sięgający do kolan lub krótszy, z długimi rękawami’	tur. ‘rodzaj długiego wierzchniego okrycia’
62.	*kaleta*	*przest.* ‘niewielki przedmiot, w którym trzyma się pieniądze lub inne drobiazgi, noszony przy pasie’	st.rus. *kalitá* ‘rodzaj torby (na pieniądze)’ z tat. *kalta* ‘kieszeń, skórzany worek’
63.	*kańczug*	*przest.* ‘bicz z plecionym rzemieniem i krótkim trzonem’	tur. *kamcze* ‘bicz’
64.	*kapciuch* ‘woreczek na tytoń’	–	–
65.	*kawon*	*przest.* ‘arbuz – roślina’, *przest.* ‘owoc arbuza – rośliny’	ukr. *kavún* z tur. *kavun* ‘dynia’
66.	*kiereja* ‘szeroki, luźny płaszcz najczęściej podbity futrem; szuba, opończa’	–	–
67.	*kniaź*	‘dawniej na Rusi i Litwie: panujący książę’	ros. *knjazъ*
68.	*kociuba*	*przest.* ‘narzędzie (pogrzebacz) do rozgarniania żaru w piecu chlebowym’	ukr. *kocjuba*
69.	*kołczan*	*sport. wojsk.* ‘futerał na strzały do łuku’	tat. *kolčan*, *kulčan* ‘futerał na strzały’
70.	*kołomyja/kołomyjka*	*kołomyja pot. przest.* ‘skomplikowana sytuacja będąca wynikiem jakiegoś zaniedbania czy konfliktu między ludźmi’, *kołomyjka pot. przest.* ‘ekspresywnie o kołomyi’	od *kołomyjka* w znacz. ‘taniec’ ukr. *kołomýjka*
71.	*kołpak*	‘dawniej: wysokie nakrycie głowy bez daszka, w kształcie cylindra lub stożka’	st.rus. *kolpakъ* ‘wysoka czapka futrzana’ z osm.-tur. *kolpak*

cd. tabeli 1

1	2	3	4
72.	*komunik* ‘oddział konny, jazda bez taborów i armat’	–	–
73.	*kozak*	’dawniej żołnierz lekkiej kawalerii (konnicy) złożonej z Kozaków (przedstawicieli grupy etnicznej)’, ‘sługa na dworze magnackim, ubrany jak kozak – żołnierz’	ukr. *kozák* z tat. *kazak* ‘wolny koczownik’
74.	*kozera*	*nie bez kozery książk.* ‘używane, aby podkreślić, że coś, o czym mowa, ma powód lub uzasadnienie’	motywacja niejasna
75.	*kubrak*	‘strój wierzchni z płótna lub sukna o jednolitym, choć zmieniającym się w czasie kroju, noszony przez przedstawicieli określonych grup społecznych jako jeden z ich znaków rozpoznawczych’	może niem. dawne *kapp-rock* ‘płaszcz z kapturem’. Etymologia niepewna. Pochodzenie z niem. wg Bańkowskiego, inaczej Sławski: od tur. *kubur* ‘okrycie, futerał na pistolet, przedmiot długi, wąski’
76.	*kułak*	*książk.* ‘dłoń z zagiętymi do wewnątrz palcami’, *książk.* ‘uderzenie kułakiem – zwiniętą dłonią’, por. *ktoś śmieje się w kułak* ‘ktoś skrycie wyśmiewa się z kogoś lub z czegoś’	ukr. *kułak*, ros. *kulak* z st.rus. **kulakъ* ‘pięść’
77.	*kum*	*przest.* ‘mężczyzna, który podaje dziecko do chrztu’, *przest.* ‘mężczyzna, z którym ktoś jest w dobrych relacjach, opartych na sympatii i zaufaniu’	wyraz przejęty z płd. słow. ** kumъ* ‘ojciec chrzestny’ od rzecz. ** kuma* ‘matka chrzestna’. Południowosłowiańskie **kuma* ‘matka chrzestna’, ekspresywne zdrobnienie od łacińskiego ludowego bałkańskiego *cómmetra/ cómmăter* ‘matka chrzestna’. Do pol. wyraz trafił za pośrednictwem wschodniosłowiańskim (Bor.)
78.	*kureń/kurzeń* ‘obóz kozacki; stanica’, ‘oddział Kozaków zaporoskich, stanowiący samodzielną jednostkę administracyjną, na której czele stał ataman kurzeniowy’, ‘kurna chata, chata bez komina’	–	–
79.	*kurhan*	‘w dawnych czasach: wzniesienie z ziemi lub kamieni, usypywane w miejscu, w którym ktoś został pochowany’	ukr. *kurhan* z tur. *kurgan* ‘gród’

cd. tabeli 1

1	2	3	4
80.	*kutas*	*książk.* ‘ozdobny pęk nici, piór lub włosia, przypominający kształtem pędzel’	tur. *kutaz* ‘ozdoba głowy, ozdoba z frędzli, zawieszana na szyi konia’ (pierwotne znaczenie z XVI w. ‘ozdobny pędzelek-wisiorek z nici jedwabnych’, stąd w mowie potocznej jako eufemistycznie o penisie i dalej obraźliwie o człowieku)
81.	*kwacz* ‘zwitek pakuł, szmat itp. przymocowany do długiego kija, używany do smarowania czego smołą, rozprowadzania farby itp.; rodzaj pędzla’	–	–
82.	*lewada*	*przest.* ‘otoczona drzewami łąka’	ukr. *leváda* ‘łąka’ ze st.rus. *livada* ‘łąka’. Źródłem jest *gr. libádion* ‘źródełko, strumyk; zroszona równina’
83.	*lirnik*	‘muzyk (kozacki) śpiewający i grający na lirze lub bandurze’, np. *ukraiński lirnik*	od *lira* łac. *lyra* z gr. *lýra*
84.	*majdan*	*daw.* ‘plac na terenie wsi lub miasta albo między zabudowaniami tworzącymi jakiś zespół’	osm.-tur. *maydan* ‘(publiczny) plac; wolna przestrzeń, otwarty, równy teren; miejsce wydarzeń)’ z ar. *maidān* ‘plac, pole; teren walki, pole bitwy’. Źródłem formy arabskiej jest pers. *mejdan* ‘plac’
85.	*mołojec*	*książk.* ‘młody Kozak’, *książk.* ‘kozacki żołnierz’, *pot. żart. przest.* ‘młody mężczyzna, który w ocenie mówiącego odznacza się odwagą i skłonnością do walki (w różnych znaczeniach tego słowa)’	wyraz wywodzi się z południowoworuskiego *molodec* ‘młody, dzielny mężczyzna’; polska forma *mołojec* powstała z upodobnień i uproszczeń w postaciach odmienionych przez przypadki, por. *molodec – molodca > molotca > molojca*
86.	*nahaj/nahajka*	*przest.* ‘bicz z plecionym rzemieniem i krótkim trzonem’, *przest.* ‘uderzenie nahajem/nahajką – biczem’	ukr. *nahajka*; od nazwy Nogajów, ludu zamieszkującego Kaukaz, wywodzącego się od zwolenników wodza Mongołów, Nogaja (XIII w.)
87.	*oczajdusza*	*pejorat. przest.* ‘osoba lekko traktująca życie, niepoważna, lubiąca się bawić’	st.rus. *otčaj-duša* od wyrażenia *otčajannaja duša* ‘niepokorny duch’ (dawniej w postaci: *odczajdusza*)
88.	*opończa*	‘noszony w dawnych czasach szeroki płaszcz podobny do peleryny, bez rękawów, z kapturem’	osm.-tur. *yapunca*, *yaponca*

cd. tabeli 1

1	2	3	4
89.	*orda*	‘w dawnej Polsce: o wojsku tatarskim’, ‘feudalne państwo mongolskie lub tureckie’	tat. *orda*, *ordu* ‘zgromadzenie; obóz’ z osm.-tur. *ordu* ‘obóz wojskowy’
90.	*osełedec/seledec* ‘kosmyk włosów na czubku ogolonej głowy, spleciony w warkocz lub rozpuszczony, noszony przez dawnych Kozaków zaporoskich’	–	–
91.	*pantałyk* (fraz.)	*ktoś, coś zbił/zbiło z pantałyku kogoś* ‘ktoś spowodował lub coś spowodowało, że ktoś się bardzo zmieszał i przez chwilę nie wiedział, jak zareagować, pozbawiony pewności siebie’	–
92.	*pieczara*	*archit.* ‘kilkuosobowy grób, którego charakterystyczną cechą jest to, że komory na trumny znajdują się pod ziemią i są przykryte kamienną płytą, na której umieszcza się dodatkowo nagrobek’	st.rus. *pečera* z ogsł. **pektera*. Forma słowiańska od **pektь* ‘piec’ z przyrostkiem **-era*; pierwotne znaczenie ‘jama, w której się urządza piec, rozpala ogień’
93.	*piernacz* ‘rodzaj buławy, zakończonej piórami, używanej niegdyś przez starzyznę zaporoską jako godło władzy’	–	–
94.	*pobratymiec/pobratymca*	*pobratymiec* z kwalifikacją *książk.*, *pobratymca* z kwalifikacją *daw.*: ‘osoba, która pochodzi z tego samego miejsca co ktoś inny lub jest tej samej narodowości’, ‘osoba, którą łączy z kimś więź oparta na wspólnocie zainteresowań, upodobań, przyjaźni’	może ukr. *pobratým*
95.	*pohaniec* ‘o wyznawcy islamu, poganinie (zwykle o Tatarze, Turku’)	–	–
96.	*pohybel* (fraz.)	*na pohybel książk. żart.* ‘chcąc doprowadzić do upadku, unicestwienia, potępienia kogoś lub czegoś’	ukr. *na pohýbel'* ‘na zgubę, na zatracenie’
97.	*pomór*	‘masowe pojawienie się na jakimś terenie zachorowań na określoną chorobę, skutkujące śmiercią wielu ludzi’. Używane głównie w odniesieniu do sytuacji z dalszej przeszłości.	–

cd. tabeli 1

1	2	3	4
98.	*przyzba* ‘wał usypany z ziemi dokoła podmurówki domu chaty wiejskiej (czasami pokryty deskami); rzadziej przybudówka’	–	–
99.	*rezun* ‘ten, kto morduje, rżnie ludzi, morderca’	–	–
100.	*rohatyna*	‘długa włócznia, na której końcu obok grotu zamocowany jest hak, wykorzystywana dawniej przez wojsko konne i przez myśliwych’	ukr.
101.	*rozhowor*	*książk.* ‘rozmowa’	ukr.
102.	*roztruchan*	*daw.* ‘duży, ozdobny kielich, z którego zwykle pito miód lub wino’	tur. *rustugen*, *rostukan* (dawniej: *hostruchan, rostruchan*)
103.	*sadyba*	*książk.* ‘prymitywny budynek, stojący na odludziu’, ‘*książk.* osada – niewielka miejscowość’	ukr. *sadýba* ‘siedziba, siedlisko’, por. rodzimy wyraz *siedziba*
104.	*sahajdaczny (hetman)* ‘urząd wojskowy u Kozaków, odpowiadający hetmanowi polnemu; osoba piastująca ten urząd’	–	–
105.	*sajdak/sahajdak* ‘pokrowiec skórzany na łuk i strzały; kołczan’	–	–
106.	*semen* ‘kozak nadworny na Rusi’	–	–
107.	*sicz* ‘od XVI do XVIII w.: warowny obóz Kozaków zaporoskich; Kozacy zaporoscy’	–	–
108.	*sioło*	*przest.* ‘miejsce poza miastem, w którym mieszkają blisko siebie osoby zajmujące się rolnictwem’, *przest.* ‘ogół osób mieszkających w siole – miejscu’	postać *sioło* (z uproszczeniem grupy spółgłoskowej *dl>l*) wskazuje na zapożyczenie wschodniosłowiańskie
109.	*słoboda* ‘osada na Ukrainie w XVI i XVII w., zamieszkała przez wolnych włościan’	–	–
110.	*sotnia* ‘oddział złożony ze 100 ludzi; setnia, setka, secina’	–	–
111.	*stanica*	‘w dawnej Rosji warowna osada kozacka, na której czele stał ataman’, *daw.* ‘strażnica wojskowa na pograniczu kraju’	ros.
112.	*surma* ‘instrument dęty używany dawniej w wojsku; rodzaj trąby metalowej obszytej w skórę’	–	–

cd. tabeli 1

1	2	3	4
113.	*szabla*	‘dawna broń mająca długie, zakrzywione ostrze o jednej stronie tnącej’, ‘w dawnych czasach jedna z wielu osób gotowych stanąć do walki za swoim wodzem lub w obronie jakiejś idei’	wyraz pochodzenia orientalnego (może z tunguskiego **sele-me*) przejęty prawdopodobnie z węg. *szablya* (wymawianego z *s*-) ‘szabla’, ze zmianą nagłosowego *s*- > *sz*-, związaną prawdopodobnie z hiperpoprawnym unikaniem rzekomo zmazurzonego *s*-.
114.	*szałaput* ‘człowiek lekkomyślny, lekkoduch; wartogłów, urwipołeć, szaławiła’	–	–
115.	*szaławiła*	*przest*. ‘osoba, która jest lekkomyślna i prowadzi beztroski tryb życia, spędzając czas na zabawie’	ukr. *šalavila*
116.	*szarawary*	‘długie, bufiaste spodnie, noszone w krajach Wschodu, dawniej także przez szlachtę polską, z nogawkami wpuszczanymi w cholewy butów’ (współcześnie używane na określenie długich, luźnych spodni o bardzo obszernych nogawkach)	osm.-tur. *şalvar* ‘szerokie spodnie’ z pers. *šalwār* ‘spodnie, pludry’ < irań. **šaravāra* ‘spodnie’ (do polszczyzny wyraz przedostał się poprzez węgierskie medium (por. *salavári*), choć czasem wskazuje się także na ukraiński, jako bezpośrednie źródło zapożyczenia)
117.	*sztorc*	*przest*. ‘krawędź – miejsce, w którym stykają się dwie sąsiadujące powierzchnie’ (żywe we frazeologii, np. *ktoś staje, stanął, stawia się, postawił się sztorcem* ‘ktoś stanowczo sprzeciwia, sprzeciwił się czemuś’)	ukr. *storč* (przysłówek) ‘w górę, sztorcem, dęba’, od ukr. (dial.) *storčaty* ‘wystawać ponad coś’ tożsamego z pol. *sterczeć*
118.	*taraban* ‘wielki bęben, miedziany kociołek z naciągniętą na obwodzie skórą, używany w dawnym wojsku’	–	–
119.	*taradajka* ‘prosta bryczka, zwykle bez resorów’	–	–
120.	*taran* ‘belka zakończona głowicą żelazną w kształcie głowy barana, służąca w starożytności i w średniowieczu do burzenia murów oblężonych twierdz’	–	–
121.	*telega* ‘prosty wóz gospodarski na czterech kołach’	–	–
122.	*temblak*	*wojsk*. ‘pętla wykonana ze skóry lub taśmy, mocowana u rękojeści szabli lub innej, podobnej broni, służąca do zawieszenia broni na przegubie ręki’	z ukr. *temlák*; w ukr. z języków tur. (por. tat. *tämlik* ‘pas, rzemień na szablę’). W dawnej polszczyźnie także *temlak*.

cd. tabeli 1

1	2	3	4
123.	*uroczyszcze* ‘u dawnych Słowian: miejsce przed świątynią lub w głębi puszczy, związane z kultem jakiegoś bóstwa, z odbywaniem narad, sądów; ogólnie: miejsce odludne, tajemnicze; pustkowie’	–	–
124.	*wataha*	‘w dawnych czasach uzbrojona grupa ludzi przemieszczająca się po jakimś terenie i dokonująca napadów i rabunków’, np. *kozackie, zbrojne watahy*; *wataha kozaków*	ukr. *vatáha* ‘banda, szajka, wataha; stado (np. wilków)’; wyraz wschsł. prawdopodobnie jest starą pożyczką z języków tureckich, jako źródło przyjmuje się st.czuwaski **vâtay*, st.turecki *otay* ‘namiot; pokój; rodzina’ (Bor.)
125.	*watażka*	‘dowódca oddziałów kozackich w dawnej Polsce’	zob. *wataha*
126.	*władyka* ‘w dawnej Polsce: władca, pan, zwierzchnik’	–	–

Z najnowszej listy potencjalnych ukrainizmów ułożonej przez Fałowskiego wyekscerpowane zostały wyrazy opatrzone w WSJP PAN kwalifikatorami chronologicznymi *daw(ne)* oraz *przest(arzałe)*. Zaznaczyć należy, że w tym źródle stopień dawności jednostek języka jest sygnalizowany również przez sformułowania zawarte w definicjach wyrazów hasłowych, z których jasno wynika nieaktualność desygnatu, np. *dawniej* (zob. *kołpak*), *w dawnej Polsce* (zob. *orda*), *w dawnych czasach* (zob. *kurhan, wataha*) (Piela 2020, 61-62). W tabeli mieszczą się nadto wyrazy opatrzone kwalifikatorem stylistycznym *książk(owe)* – ów wskaźnik w pewnym sensie również sygnalizuje spadek żywotności niektórych form językowych (Piela 2020, 64-65). Okazuje się, że leksemy lub znaczenia wyrazów nim opatrzone w WSJP PAN we wcześniejszych leksykonach języka polskiego uznane zostały za formy nacechowane czasowo, np. *kutas – przestarz.* w SJPDor i USJP, *mołojec – przestarz.* w SJPDor, *histor. etn.* i *przestarz.* w USJP, *sadyba – przestarz.* w USJP. W powyższym zestawieniu nieprzypadkowo znalazło się nieliczne słownictwo specjalistyczne z zakresu wojskowości: *ataman*, *kołczan*, *temblak* oraz architektury: *pieczara*. Wymienione rzeczowniki związane z wojskiem w słowniku pod redakcją Dubisza są traktowane jako historyzmy, natomiast leksem *pieczara* w interesującym mnie dawnym sensie, tj. ‘katakumby, krypta, grobowiec’, odnotował SJPDor z kwalifikatorem *daw(ny)*[7].

[7] Więcej na temat różnej kwalifikacji słów w słownikach języka polskiego zob. Piela (2020).

Na podstawie wziętego pod obserwację materiału leksykalnego można sformułować kilka ogólnych spostrzeżeń:

1. Do grupy wyrazów dawnych i przestarzałych należą pożyczki wprost przejęte z języka ukraińskiego, np. *hołubić*, *hoży*, *kacap*, *kołomyja/kołomyjka*, *sadyba*, *szaławiła*, jak i leksemy, które trafiły do polszczyzny za jego pośrednictwem z języków wschodnich, głównie tureckich, por. wybrane orientalizmy: *burka*, *ciura*, *czambuł*, *haracz*, *horda*, *jasyr*, *kozak*, *kurhan*, *temblak*, *wataha*. Podkreślić trzeba, że niektóre z tych wyrazów już na gruncie tureckim były zapożyczeniami, np. *bułat*, *majdan*, *szarawary* – z języka perskiego (Walczak 1999, 167). Warto zauważyć, że WSJP PAN nie zawsze wskazuje na współudział języka ukraińskiego w przejmowaniu opisywanych zapożyczeń. Takiej adnotacji nie znajdziemy przy wyrazach, np. *basałyk* (tur.), *kańczug* (tur.), *kołczan* (tat.), *opończa* (osm.-tur.), *orda* (tat. z osm.-tur.), *roztruchan* (tur.). Czasem zdarzają się sytuacje odwrotne – słownik odnotowuje przejęcie wyrazów przez język ukraiński bez uwzględniania ich rzeczywistego pochodzenia etymologicznego (zob. Walczak 1982, 175). Przykładem są wyrazy *ataman* i *czajka*, które przeniknęły do polszczyzny za pośrednictwem ukraińskim, ale mają turecki źródłosłów (por. *ataman* z tur. *ata* + *-man*, *czajka* z tur. *šaika*) (Fałowski 1995, 211, 216). Powyższa tabela mieści też słowa o niepewnym ukraińskim rodowodzie, np. *chmyz* (może czes.), *pobratymiec* (może ukr.), oraz w ogóle leksykę o niejasnym pochodzeniu, np. *baka*, *kozera*, *kubrak, pantałyk*. W części wstępnej tekstu akcentowałam, że nieraz trudno rozstrzygnąć, z jakiego języka wschodniosłowiańskiego dany wyraz trafił do rodzimej mowy. W charakteryzowanym materiale nie brakuje leksemów obecnych już w języku staroruskim, np. *bachmat* (st.rus. z tur.), *kaleta* (st.rus. z tat.), *oczajdusza* (st.rus.), *pieczara* (st.rus. z ogsł.). Inna sprawa, że według etymologii podawanej w WSJP PAN niektóre wyrazy wcale nie mają ukraińskiej proweniencji. Mowa m.in. o kilku rusycyzmach, np. *bojar*, *car*, *kniaź*, *stanica*.

2. Zawarte w tabeli potencjalne ukrainizmy to wyrazy o długiej w polszczyźnie tradycji. Mieszczą się tutaj: a) wyrazy staropolskie, np. *bachmat*, *dubas*, b) słowa znane od XVI stulecia, np. *baskak*, *hołobla*, *horodyszcze*, *kołpak*, *nahaj/nahajka*, *mołojec*, *słoboda*, c) jednostki datowane na XVII w., np. *bajdak*, *buńczuk*, *czambuł*, *komysz*, *szaławiła*, d) formy językowe używane od XVIII w., np. *hałaburda*, *hreczkosiej*, *osełedec/sełedec*, *sadyba* (*sadziba*), e) leksemy obecne w rodzimej mowie od XIX w., np. *basztan*, *oczajdusza*, *watażka* (za Fałowski 1995, 233-234; por. zakładkę „Chronologizacja" w WSJP PAN).

3. W analizowanym materiale dominuje słownictwo wojskowe, obejmujące mniejsze grupy tematyczne, np. stopnie i funkcje wojskowe, jednostki organizacyjne, jeńcy, broń, rekwizyty wojskowe, życie obozowe, por. m.in.: *asauł/asauła/esauł*, *ataman*, *baskak*, *bułat*, *ciura*, *czajka*, *czeczuga*, *czekan*, *hajdamaka*, *haracz*, *jasyr*, *komunik*, *kureń/kurzeń*, *nahaj/nahajka*, *piernacz*, *rohatyna*, *sotnia*, *surma*, *wataha*, *watażka*, *włodyka* (zob. Rytter 1992, 8 i n.). Należą tu także nieliczne

wyrażenia o statusie terminów historycznych, które poznajemy podczas szkolnej edukacji, np. *ataman koszowy/siczowy* oraz *hetman sahajdaczny*. Sporo jest również wyrazów związanych z szeroko rozumianym codziennym życiem człowieka w minionych czasach, głównie gospodarskim, np. organizacja życia na terenach wiejskich i rolniczych, środki transportu, zwierzęta domowe, sprzęty i przedmioty użytkowe, odzież, otoczenie przyrodnicze, używki, np. *arba*, *bakun*, *basztan*, *braha*, *burka*, *chmyz*, *chutor/futor*, *czaban*, *czumak*, *dubas*, *duga/duha*, *hołoble*, *kaleta*, *kapciuch*, *kiereja*, *kociuba*, *kołpak*, *kwacz*, *lewada*, *majdan*, *opończa*, *przyzba*, *sadyba*, *słoboda*, *telega*. Zróżnicowana semantycznie jest kategoria człowiek w społeczeństwie – w jej składzie mieszczą się m.in. nazwy wskazujące na status materialny, np. *hołysz*, *hreczkosiej*, określenia relacji rodzinnych i międzyludzkich, np. *kum*, *pobratymiec*, nazwy wyznawców, np. pogardliwe *bisurmanin*, *pohaniec*, czy nazwy miejsc związanych z religią, kultem, np. *chram*, *kurhan*, *uroczyszcze*. Spójną klasę stanowią określenia odnoszące się do życia psychicznego człowieka, nazywające jego usposobienie, np. *hajdamak(a)*, *hałaburda/haraburda*, *mołojec*, *oczajdusza*, *szałaput*, *szaławiła*. Pozostałe leksemy nie tworzą większych kręgów tematycznych (zob. Fałowski 1995, 235). Warto dodać, że w omawianym zbiorze przeważają rzeczowniki, natomiast czasowniki i przymiotniki są nieliczne, np. *buńczuczny*, *czupurzyć się*, *hołubić* (Dubisz 2003, 11).

4. W klasie opisywanego słownictwa mieszczą się nie tylko „starocie" leksykalne, lecz również semantyczne. Przykładowo: tylko jedno z dwóch notowanych w WSJP PAN znaczeń wyrazu *chmyz* jest uważane za dawne (zob. definicję podaną w tabeli). Jak podaje leksykon, wciąż w obiegu funkcjonuje nacechowany pogardliwie *chmyz* w znaczeniu 'mężczyzna niskiego wzrostu i wątłej budowy ciała'. Co więcej, nasi przodkowie używali tego wyrazu w innym jeszcze znaczeniu, a mianowicie 'krzaki, zarośla' (tylko w lm) (w SJPDor; por. notację w SWil). Identycznie sytuacja przedstawia się z leksemem *ciura*. Dane słownikowe dowodzą, że jedno z jego znaczeń jest dawne, a drugie wciąż żywe, por. 'osoba o podrzędnej pozycji społecznej, mało znacząca i lekceważona' (WSJP PAN). Ale w XIX wieku *ciura* był również synonimem *głupca, gamonia* (SWil). Bywa i tak, że WSJP PAN nie podaje historycznej semantyki słów, lecz ich aktualne definicje, informując krótko w zakładce „Chronologizacja" o innej w przeszłości treści wyrazów. Tę sytuację ilustruje potoczny i żartobliwy dzisiaj *basałyk* 'żywe, psotne dziecko', który do języka polskiego trafił w XVI w. w znaczeniu 'bicz z uwiązanym na końcu ołowiem' (WSJP PAN).

Jednak najbardziej problematyczne wydają się ukraińskie pożyczki, które występują dzisiaj w innej niż kiedyś semantyce. Za przykład służyć może czasownik *łaszczyć się*, będący obecnie synonim słowa *łakomić się* 'ulegać chęci posiadania lub zdobycia czegoś i dążąc do uzyskania tego, robić coś, co jest niedozwolone lub ryzykowne albo niebezpieczne' (ukr. *láščytysja* 'łasić się, przymilać się' z psł. **laska* 'pieszczenie, pieszczota, przymilanie się') (WSJP PAN). W przeszłości

występował on w znaczeniu ‘łasić się’ (SJPDor, SWil). To samo dotyczy słowa *majak* ‘nierzeczywisty obraz widziany podczas snu lub przez osobę w zaburzonym stanie świadomości’ (ukr. dial. *maják* ‘zjawa’) (WSJP PAN), które kiedyś miało kilka znaczeń, tj. ‘droga uboczna, manowce, objazdka, zakręt’, ‘znak zwrotami konia w biegu ukazany, po którym Kozacy się rozpoznawali’, *prze.* ‘kozak; lekki kawalerzysta’, *myśl.* ‘czółno obstawione trzciną lub gałęziami, na którem myśliwy lotną wodną zwierzynę z bliska podpłynąć może’[8] (SWil). Dodam, że wyrazów *łakomić się* i *majak* nie ujęłam w powyższym zestawieniu tabelarycznym, ponieważ nie są to według WSJP PAN wyrazy nacechowane czasowo. W tym źródle jako dawny nie jest też traktowany rzeczownik *cucha* (por. *czuha*, *czucha*, SWil). Słownik notuje go w znaczeniu ‘haftowana kurtka z wełny noszona przez górali podhalańskich’. Tymczasem dawne leksykony podają, że *cucha* miała kiedyś ogólną treść ‘szuba, czuba, suknia długa futrem podszyta’ (SWil), ‘długa suknia podszyta futrem’ (notacja w SJPDor z kwalifikatorem: *daw.*).

5. Wyżej akcentowałam, że WSJP PAN nie poświadcza wielu archaicznych i anachronicznych ukrainizmów ze spisu Fałowskiego. Wynotowałam 55 tego typu form językowych, co stanowi niemal połowę wszystkich zgromadzonych przeze mnie nacechowanych czasowo wyrazów podejrzewanych o ukraińskie korzenie. Nadmieniłam też, że nie jest to wyłącznie sprawa nieukończenia tego dzieła leksykograficznego. Oczywiście wykluczyć nie można, że niektóre nienotowane dotąd leksemy wejdą jeszcze do zasobów WSJP PAN, ale zapewne nie wszystkie. W znacznej bowiem części są to wyrazy kwalifikowane jako dawne lub wychodzące z użycia już w historycznych słownikach języka polskiego. Niektóre z interesujących mnie rzeczowników po raz ostatni zanotował historyczny SJPDor. Za dowód służyć mogą następujące przykłady: *bakun – daw.* w SJPDor, *baskak – daw.* w SJPDor, *czaban – daw.* w SJPDor, *histor.* w USJP, *domra – prze.* w SWil, *daw.* w SJPDor, *horodyszcze – daw.* w SJPDor, *hospodyn – daw.* w SJPDor, *kiereja – daw.* w SWil[9] i SJPDor, *histor.* w USJP, *komunik* (*komonnik*) *– prze.* w SWil, *hist.* w SJPDor, *histor.* w USJP, *piernacz – hist.* w SJPDor, *pohaniec – daw. pogard.* w SJPDor, *rezun – daw.* w SJPDor, *histor.* w USJP, *taraban – prze.* w SWil, *przestarz.* w SJPDor, *histor. muz.* w USJP, *taradajka – przestarz.* w SJPDor, *histor.* w USJP, *telega – daw.* w SJPDor, *histor.* w USJP.

6. W materiale uwagę zwracają również wyrazy, których zakres użycia ogranicza się dzisiaj głównie do frazeologii. Składnikami konstrukcji słownych są następujące archaizmy lub anachronizmy, np. *baka* (ukr. *baky* ‘oczy’ (?)) – (*przestarz.*) *bakę komu świecić* ‘schlebiać, nadskakiwać komuś’ (za USJP; brak notacji w WSJP PAN), *basałyk* – (*przestarz.*) *sprawić komuś basałyki* ‘zbić kogoś’ (za USJP; brak

---

[8] Tę treść *majaka* poświadcza USJP, por. *środ. łow.* ‘łódka okryta trzciną, tatarakiem lub gałęziami, używana do polowania na ptactwo wodne’.

[9] Dawność znaczenia zawarta została w definicji wyrazu, por. ‘dawniejsze odzienie w kształcie surduta futrem podszytego’ (SWil).

notacji w WSJP PAN), *czambuł – w czambuł*, *kozera* (ukr., białorus. *kózyr*, ros. *kózyr',* za USJP) – (*książk.*) *nie bez kozery*, *pantałyk* (ukr., białorus. *pantałýk* 'chytrość, cwaniactwo' (?), za USJP, brak notacji w WSJP PAN) – *ktoś, coś zbił/zbiło z pantałyku kogoś, pohybel* – (*książk. żart.*) *na pohybel* (zob. znaczenia związków podane w tabeli). Jak widać, związki z komponentami *baka* oraz *basałyk* należą do frazeologii biernej, wychodzącej z użycia.

W tym miejscu wspomnę jeszcze o wygasłych frazeologizmach z tytułowymi zapożyczeniami. Historyczne słowniki języka polskiego dokumentują związki, które wyszły z użycia wraz ze zmianami realiów lub zanikiem znaczeń wyrazów, np. *jechać majakiem* 'tj. manowcami' (SWil), *pełno tam wszystkiego jak w sahajdaku* (SWil), *pójść w hajdamaki* (bez definicji w SWil)[10], *Ty pohańcu!* 'przekleństwo' (SW), *jechać, wyjść itp. komunikiem* 'jechać, prowadzić wojsko bez taborów i armat, lekko' (SJPDor; w USJP notacja z kwalifikatorem: *przestarz.*)[11]. Na aktualności straciły też konstrukcje z pożyczką *miękina* (ukr. *miakyna*, brs. *miakina*, za SJPDor) 'łuski, plewy zbożowe, oddzielane od ziarna przy młóceniu i wianiu', która jest słowem specjalistycznym, w USJP dokumentowanym z kwalifikatorem: *roln(iczy)* (tę samą definicję podaje SJPDor). Mowa o połączeniach: *dać się złapać na miękinę*/ *złapać się na miękinę* 'dać się wciągnąć w niekorzystną dla siebie sprawę, transakcję', *Starego wróbla nie złapiesz na miękinę* (SJPDor). Ciekawe są też zapomniane jednostki z komponentem derywowanym od ukrainizmów, np. *hajdamacki* 'przymiotnik od hajdamak' – *mina hajdamacka* 'tęga, imponująca, zawadjacka' (SW). Oczywiście pokazane w tym punkcie frazeologizmy powstały na gruncie języka polskiego.

Zakończenie

Wszystkie przedstawione w tekście leksemy stanowią językowe świadectwo trwających od stuleci historyczno-kulturowych więzi łączących Polskę i Ukrainę. Charakteryzowane słownictwo stanowi ciekawy dokument życia w odległych epokach, a zapisane w nim minione realia odzwierciedlają istotę polsko-ukraińskich kontaktów językowych. Przyczyny językowej absencji opisanych wyrazów łatwo wskazać – leżą one głównie w zmianach ekstralingwistycznych, lecz także w samym starzeniu się wyrazów i ich (niektórych) znaczeń. Ale o ich eliminacji z języka decydowały również: rywalizacja z polskim synonimem, słaba frekwencja czy regionalny charakter leksemu.

---

[10] *Pójść w hajdamaki* znaczył 'stać się hajdamaką-rozbójnikiem' (analogicznie do znaczenia jednostek *pójdzie w żołnierze, lokaje* 'zostanie żołnierzem, lokajem' (SWil, zob. hasło: *pójść*). U podstaw jednostki stoi dawne znaczenie wyrazu *hajdamaki* 'rozbójnicy, banda rozbójników' (SWil).

[11] Por. *komunikiem* 'jezdno, konno, z jazdą' (SWil).

Podstawowym celem artykułu było wyodrębnienie z rejestru sporządzonego w 2023 r. przez krakowskiego językoznawcę Fałowskiego nacechowanych czasowo ukrainizmów Wyekscerpowany materiał dowiódł bogactwa historycznych form językowych, jednak ustalenie miarodajnej liczby opisywanych jednostek jest dość kłopotliwe, m.in. dlatego że tylko część badanego słownictwa występuje w niezmienionej semantyce od momentu pierwszego poświadczenia w źródłach polskich, np. *bajdak*, *basztan*, *hołysz*, *czumak*, *oczajdusza*, *oseledec*, *szaławiła* (Fałowski 1995, 235-236). Co więcej, są to nierzadko wyrazy uważane za dawne już w słownikach historycznych. Dodać można, że na liście 366 ukrainizmów znajdują się jeszcze inne archaizmy lub anachronizmy o ograniczonym zasięgu – mowa o regionalizmach opatrzonych w SJPDor kwalifikatorami chronologicznymi, np. *mohorycz* (*daw. reg. wsch.*) (ukr. *mohorycz* z ar. *machárid̀ż* ‘wydatki’), *mołodyca* (*przestarz. reg.*) (ukr. *mołodycia*)[12]. Wszystko, co tutaj powiedziano, pozwala postawić pytanie o aktualność najnowszej listy potencjalnych ukrainizmów funkcjonujących w polszczyźnie ogólnej.

Bibliografia

Bańko, M. (red.) (2010), Wielki słownik wyrazów obcych PWN. Warszawa.

Boryś, W. (2005), Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków.

Dubisz, S. (2003), Słownictwo pochodzenia ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie, [w:] Poradnik Językowy 1, 3-12.

Fałowski, A. (1995), Wyrazy ukraińskie w najnowszej leksykografii polskiej, [w:] Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze 3-4, 209-239.

Fałowski, A. (2016), W sprawie najdawniejszych zapożyczeń wschodniosłowiańskich w języku polskim, [w:] LingVaria 2, 137-156.

Fałowski A. (2018), Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w języku staropolskim, [w:] Greń, Z. (red.), Z Polskich Studiów Slawistycznych. T. 2: Językoznawstwo: Prace na XVI Międzynarodowy Kongres Slawistów w Belgradzie 2018. Poznań, 20-40.

Fałowski A. (2021), Staropolskie zapożyczenia leksykalne z języków ruskich w ujęciu Stanisława Urbańczyka, [w:] Bednarczuk, L. | Boryś, W. | Stachowski, M. (red.), Księga pamiątkowa Profesora Stanisława Urbańczyka w 110. rocznicę urodzin. Kraków, 113-123.

Fałowski, A. (2023), Ile jest słów pochodzenia ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie ogólnej, [w:] LingVaria 1, 63-72.

Gajda, S. (1999), Współczesna polska rzeczywistość i jej badanie, [w:] Miodek, J. | Zaśko-Zielińska, M. | Borkowski, I. (red.), Mowa rozświetlona myślą. Świadomość normatywno-stylistyczna współczesnych Polaków. Wrocław, 8-15.

Hrabec, S. (1949), Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII w. Toruń.

Kleszczowa, K. (2010), Rola słowotwórstwa w przejmowaniu i stabilizacji pożyczek (na przykładzie polskich ukrainizmów), [w:] Klymenko, N. F. | Karpilovs’koyi, Ye. A. (eds.), Vidobrazhennya istoriyi ta kul’tury narodu v slovotvorenni. Kyyiv, 110-119.

Kurcz, I. | Lewicki, A. | Sambor, J. et al. (1974-1977), Słownictwo współczesnego języka polskiego. Listy frekwencyjne, t. 1-5. Warszawa.

[12] Wymienionych wyrazów nie dokumentują USJP oraz WSJP PAN.

Kuroczycki, T. | Rzepka, W. | Walczak, B. (1983), O zapożyczeniach leksykalnych z języka ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie pisanej, [w:] Basaj, M. i in. (red.), Z Polskich Studiów Slawistycznych. Seria VI: Językoznawstwo: Prace na IX Międzynarodowy Kongres Slawistów w Kijowie 1983. Warszawa, 227-234.

Kurzowa, Z. (2007), Ze studiów nad polszczyzną kresową. Wybór prac. Kraków.

Łesiów, M. (1989), Wzajemne oddziaływanie polsko-ukraińskie w średniowieczu, [w:] Kłoczowski, J. (red.), Między Wschodem a Zachodem, Kultura umysłowa. T. 1. Warszawa, 41-52.

Łesiów, M. (1992), Problematyka polsko-ukraińskich powiązań językowych, [w:] Bartmiński, J. | Łesiów, M. (red.), Między Wschodem a Zachodem. Cz. IV: Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim. Lublin, 85-99.

Łesiów, M. (1995), Zagadnienia polsko-ukraińskich wzajemnych stosunków językowych, [w:] Łesiów, M. | Sajewicz, M. (red.), Rozprawy slawistyczne: Studia z językoznawstwa słowiańskiego. T. 10. Lublin, 245-258.

Minikowska, T. (1980), Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w. Warszawa | Poznań | Toruń.

Piela, A. (2020), Kłopotliwe kwalifikatory chronologiczne w słownikach języka polskiego, [w:] Język Polski 3, 58-72.

Piela, A. (2023a), Nearby Ukraine... Choronyms related to Ukraine in Polish phraseology, [w:] Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica 57, 89-102.

Piela, A. (2023b), Nazwy miejscowe Kresów Wschodnich w zapomnianej polskiej frazeologii, [w:] Język Polski 3, 101-113.

Rembiszewska, D. K. | Siatkowski, J. (2018), Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe. Warszawa.

Rembiszewska, D. K. | Siatkowski, J. (2021), Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe. Cz. 2. Warszawa.

Rytter, G. (1992), Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku. Łódź.

SJPDor: Doroszewski, W. (red.) (1958-1969), Słownik języka polskiego, t. 1-11. Warszawa.

SW: Karłowicz, J. | Kryński, A. | Niedźwiedzki, W. (red.) (1900-1927), Słownik języka polskiego, t. 1-8. Warszawa.

SWil: Zdanowicz, A. [i in.] (1861), Słownik języka polskiego, t. 1-2. Wilno.

Szymczak, M. (red.) (1978-1981), Słownik języka polskiego, t. 1-3. Warszawa.

Tokarski, J. (red.) (1972), Słownik wyrazów obcych. Warszawa.

Urbańczyk, S. (1963), Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego, [w:] Milewski, T. | Safarewicz, J. | Sławski, F. (red.), Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Spławiński. Warszawa, 437-444.

USJP: Dubisz, S. (red.) (2003), Uniwersalny słownik języka polskiego, t. 1-4. Warszawa.

Walczak, B. (1982), Z zagadnień etymologizacji zapożyczeń romańskich w języku polskim, [w:] Tokarski, J. (red.) Język – teoria – dydaktyka. Materiały V Konferencji Młodych Językoznawców-Dydaktyków, Nowa Wieś Szlachecka, 16-17 maja 1980 r. Kielce, 172-194.

Walczak, B. (1992), Granice między jednostkami leksykalnymi rodzimymi i obcego pochodzenia, [w:] Markowski, A. (red.), Opisać słowa. Materiały Ogólnopolskiej sesji naukowej w rocznicę śmierci Profesor Danuty Buttler. „Teoretyczne i metodologiczne zagadnienia leksykologii". Warszawa 4-5 marca 1992 r. Warszawa, 222-232.

Walczak, B. (1999), Zarys dziejów języka polskiego. Wrocław.

Walczak, B. (2003), Wpływy ruskie w polskim języku literackim, [w:] Bakuła, B. (red.), Polska – Ukraina. Partnerstwo kultur. Poznań, 19-31.

Witkowski, W. (2013), Jeszcze raz o najdawniejszych zapożyczeniach ruskich (wschodniosłowiańskich) w języku polskim, [w:] Rocznik Slawistyczny LXII, 159-167.

WSJP PAN: Żmigrodzki, P. (red.) (2007-), Wielki słownik języka polskiego PAN, [w:] http://www.wsjp.pl (accessed: 25.10.2024).